

डॉ. फरिदा शफीक खान

(सहा. प्राध्यापक)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाजकार्य महाविद्यालय मोराणे, धुळे (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

आधुनिक आपत्तीमुळे मानवजातीवर आणि पर्यावरणावर नवनवीन प्रकारच्या संकटांचा परिणाम होतो. ही आपत्ती मानवाच्या वेगवेगळ्या कृतीमुळे उद्भवते किंवा आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या, जीवनशैलीच्या किंवा बदलत्या वातावरणाच्या परिणामांमुळे तीव्र होते. मानवाच्या बदलत्या जीवनशैलीमुळे सध्या आपत्तीचे देखील प्रकार बदलले आहेत यामध्ये पारंपारिक आपत्तीमध्ये बदल होऊन नवीन स्वरूपाची आपत्ती निर्माण होत आहे याला आधुनिक आपत्ती म्हटले जाते. आपत्ती कोणत्याही प्रकारचे असली तरी शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक व आर्थिक नुकसान होते. यामध्ये व्यावसायिक समाजकार्यासमोर नवीन आव्हाने तयार होत आहेत. आपत्ती अचानक निर्माण होतात, यामुळे अनेक सामाजिक, मानसिक, आर्थिक प्रश्न निर्माण होतात. समाजकार्याच्या विद्यार्थ्यांसाठी हे कार्य करण्यासाठी एक मोठे क्षेत्र आहे. त्यामुळे व्यावसायिक समाजकार्य अभ्यासक्रमातच आपत्ती व्यवस्थापन हा एक विषय अनेक विद्यापीठांमध्ये अध्ययनासाठी देण्यात आलेला आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना या विषयाची सखोल माहिती मिळते व्यावसायिक समाजकार्याचे शिक्षण घेणारे विद्यार्थी प्रशिक्षण, अनुभव, कौशल्य, तंत्रज्ञान याचा वापर करून आधुनिक आपत्तीला कशाप्रकारे सामोरे जाता येईल यासाठी नियोजन करतात. त्याचबरोबर आपत्तीची तीव्रता कशी कमी करता येईल, आपत्तीमुळे होणारे नुकसान कमीत कमी करून आपत्तीग्रस्त व्यक्तींचे पुनर्वसन करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात,

उद्देश:

1. आपत्ती व्यवस्थापनाच्या विविध टप्प्यांवरील व्यावसायिक समाजकार्याची भूमिका अभ्यासणे
2. आधुनिक आपत्ती व्यवस्थापनात व्यावसायिक समाजकार्य प्रशिक्षणार्थीची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती : सदर संशोधन पेपर तयार करण्यासाठी दुय्यम तथ्य संकलन करण्यासाठी विविध पुस्तके, मासिके, वेबसाईट, ब्लॉग्स, संशोधन पेपर याचा वापर केला आहे. तसेच प्रत्यक्ष विद्यार्थ्यांना अध्यापन करताना आलेले अनुभव या सर्वांच्या आधारावरती सदर संशोधन पेपर तयार करण्यात आलेला आहे.

आधुनिक आपत्ती संकल्पना

आपत्तीला जबाबदार असणाऱ्या घटकांनुसार जसे निसर्गनिर्मित व मानवनिर्मित आपत्ती असे दोन प्रकार पडतात, तसेच कालखंडानुसार आधुनिक आपत्ती व पारंपारिक आपत्ती असे दोन प्रकार देखील पडतात. पारंपारिक आपत्तीमध्ये भूकंप, ज्वालामुखी, चक्रीवादळ, वाहतूक अपघात, महापूर, दुष्काळ इत्यादी तर आधुनिक आपत्तीमध्ये ग्लोबल वॉर्मिंग, हवामानाचा ढासळलेला समतोल, वनतोड आणि जैवविविधतेचा न्हास, सायबर हल्ले: सरकारी संस्था, वित्तीय संस्था किंवा व्यक्तिगत माहितीवर होणारे हॅकिंग आणि डाटाचा गैरवापर, रासायनिक गळती, तेलगळती, आण्विक अपघात, श्रीमंत-गरीब दरी वाढल्यामुळे सामाजिक तणाव आणि अस्थिरता., महामारी, (कोविड-19 सारख्या साथीच्या रोगांचा जागतिक परिणाम), मानवनिर्मित संकटे, युद्ध आणि दहशतवाद (आधुनिक शास्त्रांमुळे आणि तंत्रज्ञानामुळे युद्धाचा परिणाम मोठ्या प्रमाणावर विनाशकारक होतो.), राजकीय अस्थिरतेमुळे किंवा हवामान बदलामुळे होणारी निर्वासितांची समस्या यांचा समावेश होतो.

आपत्ती व्यवस्थापनाच्या विविध टप्प्यांवरील व्यावसायिक समाजकार्याची भूमिका:-

सामाजिक कार्यकर्ते हे आपत्तीच्या वेळी अग्रभागी प्रतिसाद देणारे असतात, जे त्या प्रभावांना त्वरित मदत देतात. व्यावसायिक सामाजिक कार्यकर्त्यांमध्ये बहुआयामी दृष्टीकोन समाविष्ट आहे, ज्यात वाचलेल्यांच्या तात्काळ गरजा पूर्ण करणे आणि दीर्घकालीन पुनर्प्राप्ती आणि लवचिकता निर्माण करण्याच्या प्रयत्नांचा विचार करणे देखील समाविष्ट आहे. आधुनिक आपत्ती व्यवस्थापना मागील नेमकी कारणे कोणती ही कारणे कमी करण्यासाठी कोणते उपाय योजने आवश्यक आहे व आपत्ती

येण्यापूर्वीच आपतीचे व्यवस्थापन करणे आपती येऊच नये यासाठी प्रयत्न करणे ही सर्व कौशल्य व्यावसायिक समाज कार्यकर्ता अवगत करून घेतो व त्या दृष्टीने समाजात प्रयत्न करतो.

व्यावसायिक समाज कार्यकर्त्यांचा प्रमुख उद्देश असतो समुदायाच्या गरजा समजून त्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक पद्धती वापरणे. आपती व्यवस्थापनाचा सर्वात पहिला टप्पा म्हणजे आपतीपूर्व व्यवस्थापन यामध्ये आपतीची तीव्रता विचारात घेऊन आपती संदर्भातील जाणीव जागृती व्यक्ती व समुदाय यांच्यामध्ये निर्माण करण्यासाठी वेगवेगळ्या साधनांचा वापर व्यावसायिक समाजकार्य करताना केला जातो. यासाठी समुदायातील युवकांसाठी, महाविद्यालयातील युवकांसाठी, समुदायातील इतर व्यक्तींसाठी शिबिरे कार्यशाळा आयोजित करून जाणीव जागृती निर्माण केली जाते. व्यावसायिक सामाजिककार्य आपती जोखीम कमी करण्याचे धोरण, वैयक्तिक, समुदायावर आणि प्रतिबंधाचा सामना करण्यासाठी धोरण स्तरावर पुन्हा शांतता निर्माण करणे आणि अनुकूली धोरणनिर्माण करणे यावर भर देते. आधुनिक आपती निर्माण होण्यासाठी जे घटक जबाबदार आहेत ते दूर करून आपती निर्माण होऊ नये यासाठी आपतीपूर्व टप्प्यावर प्रयत्न केले जातात. त्याचबरोबर आपती निर्माण झाल्यास आपतीतील जोखीम कमी व्हावी यासाठी आपल्या कौशल्यांचा अनुभवाचा वापर करून प्रयत्न केला जातो. आपती दरम्यानचा टप्पा संपला म्हणजे समाजकार्याचे काम संपले असे होत नाही तर आपतीमध्ये जे नुकसान झाले आहे ते भरून निघण्यासाठी त्याच बरोबर आपतीग्रस्तांचे पुनर्वसन करणे व्यावसायिक समाजकार्याचे अंतिम काम असते यासाठी वेगवेगळ्या स्वयंसेवी संस्था, आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील आपती व्यवस्थापनासाठी कार्य करणाऱ्या संस्था शासकीय विभाग, पोलीस विभाग, पॅरा मिलिटरी फॉर्सेस, दानशूर व्यक्ती यांचे यांचे नेटवर्किंग उभे केले जाते.

आधुनिक आपती व्यवस्थापनात व्यावसायिक समाजकार्य प्रशिक्षणार्थींची भूमिका :-

आपती हस्तक्षेप:- प्रशिक्षणार्थी अनेकदा संकटात हस्तक्षेप करतात, आपतींनी प्रभावित व्यक्ती आणि कुटुंबांना त्वरित मदत देतात. यात भावनिक आधार, माहितीचा प्रसार आणि लोकांना संसाधनांशी जोडणे. आपतीमध्ये असणाऱ्या व्यक्तींना प्राथमिक उपचार पुरवणे, स्वच्छ पाणीपुरवठा उपलब्ध करणे, अन्नपुरवठा उपलब्ध करणे, यासाठी स्वयंसेवी संस्था व शासन यांची मदत घेतली जाते.

मनोसामाजिक समर्थन:- मनोसामाजिक समर्थन देतात ही त्यांच्या भूमिकेची एक आवश्यक बाब आहे. प्रशिक्षणार्थींना आपतींचे मानसिक परिणाम ओळखण्यासाठी प्रशिक्षित केलेले असते. त्यामुळे ते आपती प्रभावित व्यक्तींना मानसिक आधार अधिक चांगल्या प्रकारे देऊ शकतात. यामध्ये सर्वात महत्त्वपूर्ण म्हणजे आघात समुपदेशन समुपदेशाचे प्रशिक्षण व्यावसायिक समाजकार्याच्या विद्यार्थ्यांना दिलेले असल्याने समुपदेशनाचा उपयोग करून आपतीग्रस्त व्यक्तींच्या समस्यांची तीव्रता कमी करण्यासाठी आघात समुपदेशनाचा अधिक उपयोग केला जातो व त्यातून त्यांचे मानसिक धैर्य वाढविले जाते. आपती दरम्यान बऱ्याच वेळेला आघातामुळे नियंत्रण गमावले जाते. मानसिक धक्का बसतो त्याचबरोबर आत्महत्या सारखे विचार मनात येऊ लागतात. या सर्वांवर परिणामकारकपणे समुपदेशन करणे परिणामकारक उपाय असतो त्यामुळे समुपदेशनाच्या माध्यमातून आपतीग्रस्त व्यक्तींना संकटातून बाहेर काढणे महत्त्वाचे ठरते.

वकिली:- प्रशिक्षणार्थी उपेक्षित समुदायांची वकिली करतात, हे सुनिश्चित करतात की आपती नियोजन आणि प्रतिसाद प्रयत्नांमध्ये त्यांचा आवाज ऐकला जातो. ते वृद्ध, अपंग, महिला आणि कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांसारख्या असुरक्षित गटांच्या विशिष्ट गरजा अधोरेखित करण्यासाठी कार्य करतात. आपती दरम्यान खरोखरच दुर्बल घटकांचे नुकसान झाले आहेत त्यांना शासनामार्फत व स्वयंसेवी संस्थांमार्फत योग्य तो मोबदला मिळण्यासाठी त्यांची वकिली करण्याचे काम व्यावसायिक समाजकारण करताना मार्फत केले जाते

मूल्यांकन आणि नियोजन:- सामाजिक कार्य प्रशिक्षणार्थींना व्यक्ती आणि समुदायांच्या गरजांचे मूल्यांकन करण्यासाठी प्रशिक्षित केले जाते, जे आपती प्रतिसादात महत्त्वपूर्ण आहे. ते आपतींच्या सामाजिक, भावनिक आणि मानसिक परिणामांचा विचार करणाऱ्या हस्तक्षेपांचे नियोजन करण्यात मदत करू शकतात.

एजन्सीसह सहयोग:- सामाजिक कार्य प्रशिक्षणार्थी सामान्यतः आपती प्रतिसाद प्रयत्नांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी सरकारी आणि गैर-सरकारी संस्थांसह (एनजीओ) विविध एजन्सीसह सहयोग करतात. आपती व्यवस्थापनासाठी यांचे अधिकाधिक सहकार्य मिळविण्यासाठी त्यांचेशी संपर्क साधणे, व मदतीसाठी तयार करतात.

समुदाय एकत्रीकरण:- प्रशिक्षणार्थी आपत्तीपूर्वी, दरम्यान आणि नंतर समुदायांना एकत्रित करण्यासाठी सुसज्ज असतात. ते सामुदायिक लवचिकता उपक्रम, सज्जतेवरील शैक्षणिक कार्यक्रम आणि पुनर्प्राप्ती क्रियाकलाप आयोजित करण्यात मदत करू शकतात.

संशोधन आणि मूल्यमापन:- संशोधन आणि मूल्यमापन हे व्यावसायिक समाजकार्यातील प्रशिक्षणार्थींचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य आहे. यामुळे आपत्ती व्यवस्थापनाचे नियोजन करणे शक्य होते. बहुतांश वेळा आधुनिक आपत्ती निर्माण होऊ नये यासाठी प्रयत्न करता येऊ शकतात, त्यासाठी लोकांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण केल्यास अनेक आपत्ती टाळता येण्यासारख्या आहेत. यासाठी आधुनिक आपत्ती निर्माण होण्यामागील कारणांचे संशोधन करणे गरजेचे असते. आपत्ती-प्रभावित लोकसंख्येला मदत करण्यासाठी डिझाइन केलेल्या हस्तक्षेप आणि कार्यक्रमांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करून, आपत्ती व्यवस्थापनातील संशोधन आणि मूल्यमापन प्रयत्नांमध्ये योगदान देतात.

निष्कर्ष:-

1. आपत्तीच्या तिन्ही टप्प्यात सर्वप्रथम अग्रस्थानी कार्य करणारे समाज कार्यकर्तेच असतात.
2. आपत्तीच्या वेळीच नाही, तर त्या आपत्तीचा निवारण, पुनर्निर्माण आणि पुनर्वसनाच्या प्रक्रियेतही सक्रिय भूमिका बजावते.
3. व्यावसायिक समाजकार्यामुळे आपत्तीच्या तयारीत, तात्काळ मदतीत, पुनर्निर्माणात, आणि मानसिक स्वास्थ्याच्या देखभालीत समुदायांना मदत मिळते.
4. समाज कार्यकर्त्यांची कार्यपद्धती वचनबद्धता, सहकार्य आणि समुदायाभिमुख असते, त्यामुळे ते आपत्ती व्यवस्थापनाच्या सर्व अंगांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडतात.
5. आपत्ती व्यवस्थापनात समाज कार्यकर्त्यांची भूमिका केवळ तात्कालिक मदतीपुरती नाही, तर दीर्घकालीन धोरणात्मक उपाय आणि रिस्क रिडक्शन (जोखीम कमी करणे) मध्येही महत्त्वाची आहे. ते शाश्वत विकासाच्या दृष्टीकोनातून काम करत आहेत, जिथे ते समुदायांच्या धोक्याच्या तयारीसाठी आणि आपत्ती नंतरच्या संरचनात्मक बदलांसाठी प्रशिक्षण देतात.

सारांश :- आधुनिक आपत्तीचा प्रभाव कमी करण्यासाठी तंत्रज्ञान, सामाजिक भान, आणि जबाबदार नागरिकत्वाची आवश्यकता आहे. आधुनिक आपत्ती व्यवस्थापनातील व्यावसायिक सामाजिक कार्य प्रशिक्षणार्थींची भूमिका आपत्तींनी प्रभावित असुरक्षित लोकसंख्येच्या जटिल गरजा पूर्ण करण्यासाठी महत्त्वाची म्हणून ओळखली जात आहे. व्यावसायिक सामाजिककार्य प्रशिक्षणार्थी आधुनिक आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये मूल्यांकन, संकट हस्तक्षेप, समर्थन आणि समुदाय एकत्रीकरण करून प्रभावित व्यक्ती आणि समुदायांच्या मनोसामाजिक गरजा पूर्ण केल्या आहेत याची खात्री करून महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. त्यांचा अद्वितीय दृष्टीकोन आणि कौशल्य संच आपत्ती प्रतिसाद आणि पुनर्प्राप्ती प्रयत्नांची एकूण परिणामकारकता वाढवते.

संदर्भ :-

1. चौधरी ए.पी, चौधरी अर्चना, आपत्ती व्यवस्थापन, 2017, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव तृतीया आवृत्ती.
2. खरात संभाजी, आपत्ती व्यवस्थापन, 2012, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती.
3. मराठ. प्र गोडबोले व्ही. जे, आपत्ती व्यवस्थापन- संकल्पना आणि कृती, 2010, डायमंड प्रकाशन, पुणे, तृतीया आवृत्ती.
4. <https://www.socialworkdegrees.org/the-role-of-social-work-in-disaster-management>
5. <https://www.linkedin.com/pulse/role-social-workers-disaster-response-recovery-global-thomas-ph-d-ygwwc>
6. <https://www.linkedin.com/advice/0/how-can-social-work-professionals-help-communities>.